

נשים ערביות-פלסטיניות המצויות בחובות עקב אלימות כלכלית – המלצות להטמעת חשיבה מגדרית בהליכי גביית חובות

טל מלר, רג'דה אלנאבולסי ומירי ברנשטיין*

חובות הם חלק מההתנהלות הכלכלית של בני האדם. עם זאת, רק בעשורים האחרונים החלה תופעה זו לקבל הכרה כבעיה חברתית וכסוגיה מחקרית. המחקר הנוכחי מבקש לבחון את הסוגיה של חובות כפויים ("Coercive debt") כחלק ממנעד רחב יותר של תופעות של אלימות מגדרית-כלכלית שחוו נשים ערביות-פלסטיניות בישראל המושטות עליהן מצד בן זוג או בן זוג לשעבר ובני משפחה אחרים. רוב המחקרים שעסקו עד כה באלימות מגדרית שחוו נשים ערביות-פלסטיניות בישראל מתמקדים בביטויים של אלימות פיזית, מינית ופסיכולוגית – אלימות כלכלית מופיעה יחד עם ביטויי אלימות אלה או באופן עצמאי. "חובות כפויים" מושטים על נשים כחלק ממערכות יחסים אלימות שמטרתן לשמור על כוח ושליטה ומבלי שהן יהיו מעורבות ביצירת החובות או מבלי שיוכלו להשתחרר מהם בגלל מצבי אלימות מקבילים ובשל שוליותן. כתוצאה ממצבים אלה נמנעת מנשים גישה לשירותים פיננסיים שונים, כגון חשבון בנק, חסכונות, אשראי והלוואות, או ששירותים אלו ניתנים במחירים פסיכוסוציאליים או כלכליים גבוהים מאוד. לחיים באלימות כלכלית ובפרט במצבי חוב יש השלכות פסיכוסוציאליות רבות ומורכבות, בין היתר פגיעה בבריאות המנטלית והפיזית של החייבת ובחיי המשפחה וכן צמצום מרחבי חיים מרכזיים. כל אלו מעידים על פגיעה רב-ממדית בנשים העלולה להוביל למצבי סיכון ודחק ולבודד נשים – כשהיא מקשה על היכולת של נשים להיחלץ ולהשתחרר מהפוגע גם לאחר הפרדה. המאמר הנוכחי מבוסס על מחקר איכותני המתבסס על ראיונות עומק חצי-מובנים עם נשים ערביות-פלסטיניות הנתונות בחובות ומשלב ניתוח תוכן של מקרים משפטיים. מטרתו של המחקר היא להעמיק את הידע בנוגע לנשים ערביות-פלסטיניות בישראל המתמודדות עם חובות תוך הבנת הקשיים והחסמים הייחודיים להן במצב זה וכן להציע שורה של המלצות פרקטיות למעצבי מדיניות לשם יצירת פתרונות מעשיים (מיצוי

* טל מלר היא פרופ' חבר לסוציולוגיה ומגדר במכללה האקדמית צפת. ד"ר רג'דה אלנאבולסי היא מרצה בכירה במחלקה לעבודה סוציאלית וממונה מוסדית על הסטודנטים מהחברה הערבית במרכז האקדמי רופין. עו"ד מירי ברנשטיין היא מרצה בקליניקה לעריכת דין קהילתית, המרכז האקדמי למשפט ולעסקים. מחקר זה זכה למענק מטעם "מרכז המחקר הבין-תחומי לפיתוח קהילתי רב-תרבותי" במכללה האקדמית צפת.

זכויות, קביעת מדיניות תומכת לסייע לשורדות אלימות, הסדרה משפטית הולמת) שיקלו על שיקום נשים אלה, המצויות בחובות ואף מגיעות להליכי חדלות פירעון, כמו גם פיתוח תוכניות התערבות לקידום אוריינות פיננסית בקרב נערות ונשים.

א. מבוא. ב. סקירה תאורטית. 1. אלימות כלכלית ובכללה חובות כפויים. 2. המצב המשפטי ביחס לאלימות כלכלית. 3. חובות בישראל בכלל ובחברה הערבית-פלסטינית בישראל בפרט. ג. מתודולוגיה. ד. ממצאים. 1. "כמו בובה על חוט הוא היה אומר לי מה לעשות...". 2. החמרת המצב לאחר גירושין. 3. נשים ערביות-פלסטיניות בחובות כפויים: דרכי התמודדות. ה. נשים ערביות-פלסטיניות בהליכי גביית חובות (הליכי הוצאה לפועל וחדלות פירעון): המלצות. ו. דיון.

א. מבוא

חובות הם חלק מההתנהלות הכלכלית של בני האדם. עם זאת, רק בעשורים האחרונים החלה תופעה זו לקבל הכרה כבעיה חברתית וכסוגיה מחקרית.¹ המחקר הנוכחי מבקש לבחון את הסוגיה של **חובות כפויים** ("Coercive debt"). בהקשר של נשים ערביות-פלסטיניות, מתוך ראייה מגדרית, ולנסות להבין כיצד ניתן לסייע לנשים אלו בהתמודדות עם הליכי גבייה משפטיים ביחס לחובות שנוצרו במסגרת מערכות יחסים זוגיות אלימות המבוססות על שליטה כלכלית, מבלי שהן מעורבות בהתנהלות הכלכלית של משק הבית או מבלי שיוכלו להשתחרר מהמערכת הזוגית בגלל מצבי אלימות מקבילים ובשל שוליותן.² רוב המחקרים שעסקו עד כה באלימות מגדרית שחוות נשים ערביות-פלסטיניות בישראל התמקדו בביטויים של אלימות פיזית, מינית ופסיכולוגית – מיעוט מחקרים עסק באלימות כלכלית³ או בסוגיית החובות שאליהם נקלעות הנשים כתוצאה מאלימות כלכלית זו.

1 Michal Krumer-Nevo, Anastasia Gorodzeisky & Yuval Saar-Heiman, *Debt, Poverty, and Financial Exclusion*, 17 J. SOC. WORK 511 (2017).

2 Angela K. Littwin, *Coerced Debt: The Role of Consumer Credit in Domestic Violence*, 100 CAL. L. REV. 1 (2012).

3 Tal Meler, *Economic Violence Towards Palestinian Israeli Women*, 4 INT'L J. INNOVATIVE & APPLIED RESEARCH 22 (2016); Tal Meler, Anat Herbst-Debby & Maha Karkabi-Sabbah, *Economic Abuse of Palestinian Mothers in Israel: The Case of Participants in a Welfare-to-Work Program*, 28 VIOLENCE AGAINST WOMEN 2122 (2022); Tal Meler & Raghda Alnabilsy, *Violence Against Women – The Case of Divorced Palestinian-Arab Women in Israel*, 30 SOC. POL. 724 (2023); Raghda Alnabilsy & Haneen Elias, *Intimate Partner Violence Against Palestinian Women in Israel and the Relevance of the Sociocultural and Sociopolitical Context*, in MENTAL HEALTH AND PALESTINIAN CITIZEN IN ISRAEL (Itzhak Levav Muhammad, M. Haj-Yahia & Ora Nakash eds., 2019); Raghda Alnabilsy & Tal Meler, *Economic Violence Against Arab-Palestinian Women in Israel: Coping Mechanisms in Social, Cultural and Structural Contexts*, 106 WOMEN'S STUDIES INT'L FORUM (2024);

לאלימות כלכלית יש פן מגדרי והיא משמשת כלי לשליטה, הצרת צעדים, הכנעה ושעבוד של נשים מצד בני זוג או בני משפחה. אלימות כלכלית בדרך כלל אינה מופיעה בפני עצמה, אלא מתקיימת יחד עם סוגים שונים של אלימות ויש לה השלכות ארוכות טווח על הבריאות הגופנית, התפקודית והנפשית של נשים.⁴ למרות ההכרה החברתית ההולכת וגוברת בתופעה זו, החקיקה בישראל אינה מכירה באלימות כלכלית. החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א – 1991 מתייחס אך ורק לאלימות פיזית, וניסיונות שונים להרחיב את החקיקה גם לתחומים של אלימות כלכלית לא צלחו. עדיין חוקים בתחום הצרכנות ובתחום דיני הבנקאות מתעלמים כמעט לחלוטין מקיומה.

היעדר ההכרה וההתייחסות המועטה לנושא של אלימות כלכלית ובפרט חובות בולטים גם במסגרות ההכשרה האקדמיות בתחום העבודה הסוציאלית. ככלל, טוענת קרומר נבו⁵ כי כחלק מחוסר ההכשרה להתמודדות עם מצבים של עוני, קיימת התייחסות מועטה ושולית ביותר לנושאים אלה ולהשלכותיהם. לאחרונה, בית הספר להכשרות של משרד הרווחה התחיל לשלב את נושא האלימות הכלכלית בהכשרות במגמת אלימות במשפחה.⁶

אלימות כלכלית ובכללה "חובות כפויים" הם מה שסטארק⁷ הגדיר כ"שליטה בכפייה". לטענתו, יש לראות באלימות מגדרית על ידי בן זוג תופעה המתרחשת במערכת יחסים מורכבת שבה האישה/בת הזוג כלואה בעולם שיוצר הגבר האלים, תלויה בפוגע ובו בזמן מפחדת להיפרד ממנו. ובהתאם, "חובות כפויים", בדומה להתנהגויות ופרקטיקות אחרות המוגדרות כאלימות כלכלית, הגם שהם לעיתים שקופים למתבוננן מבחוץ, יש בהם כדי לבסס שליטה על בנות הזוג ולשמור על כוחו של בן הזוג כמו גם הגדלת מעמדו הגברי הפטריארכלי — בעיני עצמו, בעיני האישה ובעיני אחרים.⁸

המאמר כתוב מתוך הסתמכות על ההכרה כי לגברים ולנשים יש צרכים נבדלים וכי מדיניות משפטית יכולה להשפיע עליהם בצורות שונות. גישה זו של הטמעת חשיבה מגדרית Gender "mainstreaming"⁹ בתהליכים ובמדיניות קיבלה ביטוי במסמכים בין-לאומיים שונים ואומצה על

Tal Meler, Raghda Alnabilsy & Miri Bernstein, *Economic Abuse: Coercive Debt of Arab-Palestinian Women in Israel*, INT'L J. COMPARATIVE SOC. (COS) (2024).

Anitha Sundari, *Understanding Economic Abuse through an Intersectional Lens: Financial Abuse, Control, and Exploitation of Women's Productive and Reproductive Labor*, 25 VIOLENCE AGAINST WOMEN 1854 (2019); Einat Peled & Karni Krigel, *The Path to Economic Independence Among Survivors of Intimate Partner Violence: A Critical Review of the Literature and Courses for Action*, 31 AGG. & VIOLENT BEHAV. 127 (2016).

Krumer-Nevo, Gorodzeisky & Saar-Heiman, לעיל ה"ש 1.

יותם לוי "מפגש עולם העבודה הסוציאלית עם נושא החובות הכלכליים בישראל" **מידעו"ס** 91 22 (2019); דלית יסעור-בורוכוביץ', אורלי בנימין ואריאן רנן-ברזילי "מיצוי זכויות בראייה מגדרית: המקרה של אלימות בן זוג" **ביטחון סוציאלי** 113, 171 (2021).

EVAN STARK, *COERCIVE CONTROL: HOW MEN ENTRAP WOMEN IN PERSONAL LIFE* (2007).

אילנה קוורטין **כלואות – שתלטנות קיצונית בזוגיות** (2021).

יעל חסון וולריה סייג לשיפר "לתוך הזרם המרכזי: הטמעת חשיבה מגדרית במדיניות הכלכלית" **קפיטליזם ומגדר – סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק** 64, 65 (רונה ברייר-גארב ואח' עורכות, Mary Daly, *Gender Mainstreaming in Theory and Practice*, 12 SOC. POL. 433; (2017).

ידי מדינת ישראל בהחלטות ממשלה. עיקרה הוא קביעת מדיניות מתוך הכרה בצרכים הנבדלים של נשים וגברים, בהשפעות השונות שעשויות להיות למדיניות עליהם ופיתוח מענים מותאמים לצרכים אלו. ניתוח המתבסס על פרספקטיבה מגדרית זו אף מביא בחשבון מיקומים מובחנים מעמדיים: מעמדן המשפחתי והאזרחי של נשים, היבטים אתנו-לאומיים מעמדיים וההקשר החברתי-תרבותי. לפיכך, המאמר הנוכחי מתמקד בנשים ערביות-פלסטיניות בישראל המתמודדות עם אלימות כלכלית ו"חובות כפויים" או המצויות בהליכי גבייה משפטיים בשל חובות אלה – אלימות המופנית כלפיהן מצד בני זוג או בני זוג לשעבר. ניתוח שכזה יתרום להבנת האתגרים המיוחדים והחסמים הנלווים למדיניות הסיוע ובפרט זו המשפטית בעניינן של נשים אלה וליכולתן למצות את זכויותיהן מתוך ההקשר המגדרי והאתנו-לאומי של אותן נשים. בהתבסס על מחקר איכותני שערכנו נציג ידע רלוונטי שגובש על סמך המחקר והמלצות למדיניות תומכת ביחס לנשים ערביות-פלסטיניות בישראל המתמודדות עם חובות. המטרה היא הרחבת הידע בקרב מעצבי מדיניות וגורמים רלוונטיים ברווחה, במערכת המשפט ובבנקים לשם יצירת פתרונות מעשיים שיקלו על שיקומן והיחלצותן מחובות ומעוני שהם תוצאה של אלימות כלכלית.

מפרספקטיבה פמיניסטית ניתוח שכזה הוא בעל חשיבות ויש בו ללמדנו על סוגיות משפחתיות ומגדריות שונות, כמו גם הקשר לסוגיות של שוויון וזכויות אדם וההשתקפות של המשפט הביין-לאומי במרחב המשפחתי – כשדיון בדפוס היחסים הכלכליים שנשים מעורבות בהם נותר על פי רוב מושקע.

ב. סקירה תאורטית

1. אלימות כלכלית ובכללה חובות כפויים

אלימות כלכלית כרוכה בהתנהגויות של שליטה על יכולתה של אישה לרכוש, להשתמש או להחזיק במשאבים כלכליים, ובכך יש איום על ביטחונן הכלכלי של נשים. יתר על כן, במאמץ להפעיל שליטה, הפוגעים מגבילים את גישתן של נשים למשאבים כלכליים על ידי התערבות בתעסוקתן ופיקוח על הנגישות למידע הפיננסי ועל פעילותן הכלכלית. אלימות כלכלית כוללת גם שליטה על ידי ניצול המשאבים המשותפים או שימוש ברכוש משותף, ולבסוף, גם על ידי יצירת חובות על שם בנות זוג באמצעות הונאה או כפייה.¹⁰

(2005); Sylvia Walby, *Gender Mainstreaming Productive Tensions in Theory and Practice*, 12 SOC. POL. 321 (2005).

10 Adrienne E. Adams, Cris Sullivan, Deborah M. Bybee & Megan R. Greeson, *Development of the Scale of Economic Abuse* 14 VIOLENCE AGAINST WOMEN 563 (2008).

אלימות כלכלית המופעלת כנגד נשים בדרך כלל אינה מופיעה בנפרד, אלא מתקיימת במקביל לדפוסים אחרים של אלימות.¹¹ לאלימות כלכלית יש השפעות והשלכות ארוכות טווח על הבריאות הגופנית והנפשית של הנפגעות.¹² ככזו, היא בעלת השלכות על סוגיות משפחתיות ומגדריות שונות, כמו: יחסי כוח מגדריים, תהליכי קבלת החלטות במשפחה, היכולת של נשים בזוגיות להגיע לאוטונומיה כלכלית ולצבירת רכוש, מגמות של השתלבות נשים במערכת ההשכלה הגבוהה או בשוק העבודה, הטלת חסמים והגבלת אפשרויות נידות.¹³ חלק מהפוגעים מכתיבים באופן קבוע את הבחירות של בנות זוגם ושולטים במעשיהן היום יומיים, ואם נדחות דרישותיהם, הם הופכים לאלימים או מאיימים באלימות. דפוס התנהגות זה, הכולל הפחדה, בידוד ושליטה של אדם אחר, המבוצע כמעט תמיד על ידי מתעלל גבר, הוא סוג של אלימות המכונה "שליטה בכפייה".¹⁴

אחת הדרכים שבהן שליטה בכפייה יכולה להצטלב עם אלימות כלכלית היא באמצעות "חובות כפויים". מדובר במצב שבו בן הזוג כופה על בת זוגו את חובותיו הוא בלא שהיא מעוניינת בכך. חובות כפויים יכולים להיווצר כאשר בן הזוג כופה על זוגתו להצטרף כשותפה לחשבון הבנק שלו שבו קיים כבר חוב, מחייב אותה לחתום על ערבות או הלוואה שנועדה לצרכיו, או על חוזה במקומו, וזאת על מנת שהיא תישא בחיובים במקומו. הכפייה באה לידי ביטוי בכך שבת הזוג אינה מעוניינת לחתום, אך נאלצת לעשות כן בגלל האלימות או האיום באלימות המופעלים עליה. דרך אחרת להיכנס לחובות כפויים היא כאשר בן הזוג מחתים את בת הזוג במרמה על מסמכים שמטילים עליה מחויבויות כלכליות, אך היא אינה מודעת למשמעותם.

תופעת ה"חובות הכפויים" מוכרת כיום בעולם כבעיה חברתית המגבירה את העוני וההדרה הכלכלית של נשים. בעקבות החובות האישה עלולה להיות מוכרזת כחייבת מוגבלת באמצעים והיא עלולה למצוא את עצמה מתמודדת עם הליכי גבייה משפטיים, ובשל כך נמנעת מנשים גישה לשירותים פיננסיים שונים כגון חשבון בנק, חסכונות, אשראי והלוואות, או ששירותים אלו ניתנים להן במחירים פסיכרסוציאליים או כלכליים גבוהים מאוד. לחיים בחוב ולהגבלות כלכליות יש השלכות רבות ומורכבות: פגיעה בבריאות המנטלית והפיזית של נשים וילדיהן, השלכות על חיי המשפחה וכן צמצום מרחבי חיים מרכזיים. זוהי פגיעה רב-ממדית בנשים העלולה להוביל למצבי סיכון ודחק ולבודד נשים. פגיעה זו מקשה על יכולתן של נשים אלו

Karni Krigel & Orly Benjamin, *From Physical Violence to Intensified Economic Abuse: Transitions Between the Types of IPV Over Survivors' Life Courses*, 27 VIOLENCE AGAINST WOMEN 1211 (2021).

Kathleen Basile & Jeffrey E. Hall, *Intimate Partner Violence*; לעיל ה"ש 4; Sundari Perpetration by Court-Ordered Men: Distinctions and Intersections Among Physical Violence, Sexual Violence, Psychological Abuse, and Stalking, 26 J. INTERPERSONAL VIOL. 230 (2011); לעיל ה"ש 4.

Arian Renan-Barzilay, *Power in the Age of Equality: Economic Abuse, Masculinities, and the Long Road to Marriage Equality*, 52 AKRON L. REV. 219 (2018).

Nicola Sharp-Jeffs, *Money Matters: Research into the Extent and Nature of Financial Abuse*; STARK; within Intimate Relationships in the UK, Project Report (2015); לעיל ה"ש 7.

להיחלץ ולהשתחרר מהפוגע גם לאחר הפרדה ומובילה פעמים רבות להילכדותן בעוני. אשראי גרוע מונע מהאישה את היכולת להבטיח את הצרכים הבסיסיים שלה ושל ילדיה, כמו דיור, תעסוקה ושירותים. בנוסף, על נשים בחובות יקשה באם תרצינה לסיים את הקשר עם בן הזוג או להתנתק ממעגלי אלימות עתידיים בשל תלותן הכלכלית.¹⁵

נשים הנושאות ב"חובות כפויים" עלולות אף למצוא את עצמן פעמים רבות מתמודדות עם הליכי הוצאה לפועל או הליכי חדלות פירעון עקב חובות לא להן אשר נכפו עליהן.

בעשור האחרון התגברה המודעות לתופעת האלימות כלפי נשים בישראל. זהותן של הנשים הסובלות מאלימות חוצה משתנים חברתיים אתנו-לאומיים-דתיים-השכלתיים-מעמדיים וכולי. במקביל, מעלים הנתונים, כמו גם דו"חות של מבקר המדינה, כי בישראל מתקיימת רק התמודדות חלקית של הרשויות עם תופעת האלימות – דהיינו, למרות הדיון הציבורי בתופעה, אין מדיניות סדורה לאיתור משפחות במעגל האלימות ולסיוע להן.¹⁶

בכל האמור לעיל, זיהוי, איתור וטיפול בדפוסי אלימות, הופך המצב לחמור יותר. בכל הנוגע לאלימות כלכלית – אומנם אדם ועמיתותיה¹⁷ דיווחו כי בארצות הברית, ברוב המקרים (מעל ל-94%) שבהם נשים פונות לעזרה בנוגע לאלימות פיזית, מתברר שהן מתמודדות גם עם אלימות כלכלית, אך אלימות כלכלית עשויה להופיע גם בנפרד. בשני המקרים פעמים רבות האלימות הכלכלית מושחתת או אינה מונכחת ולפיכך אינה מקבלת התייחסות טיפולית או משפטית במשך שנים רבות. כל שכן, כשמדובר בחובות כפויים שהם ביטוי אחד של אלימות כלכלית, העובדה שפעמים רבות הנשים נפגעות האלימות אינן מודעות לקיומם מותרת אותם שקופים גם עבור הרשויות.

סוגיה נוספת העולה מן הנתונים השונים הקשורים לממדים שונים של אלימות כלפי נשים בישראל מצביעה על ייצוג יתר של נשים ערביות-פלסטיניות בקרב הנשים בישראל הסובלות מאלימות. שיעורן של הנשים הערביות-פלסטיניות בישראל עומד על 19% מכלל הנשים מגיל 18 ומעלה, אולם שיעורן מבין כלל הנרצחות בישראל הגיע לכדי 58%. שיעורן מבין כלל המקרים שבהם הוגשו תלונות קודמות למשטרה עומד על 73%. כמו כן, שיעורן מבין תיקי הרצח הלא מפוענחים מגיע לכדי 84%. גם בקרב הנשים השוהות במקלטים שיעורן גבוה ועומד על 40%. לצד הסברים תרבותיים ומבניים שונים, אי-שוויון והדרה מתמשכת, נתונים אלה מעידים יותר מכל על פתרונות חלקיים בלבד המוצעים על ידי המדינה והתרשלות רשויות המדינה במתן תקציבים ומשאבים ראויים להתמודדות עם התופעה ולריסונה.¹⁸

15 Adrienne E. Adams, Angela K. Littwin & McKenzie Javorka, *The Frequency, Nature, and Effects of Coerced Debt Among a National Sample of Women Seeking Help for Intimate Partner Violence*, 26 VIOLENCE AGAINST WOMEN 1324 (2020), לעיל ה"ש 2.

16 שירין בטשון טיפול המשטרה במקרי רצח של נשים פלסטיניות אזרחיות ישראל: מחקר השוואתי שנערך ע"י עמותת נשים נגד אלימות, מרכז אלטופולה ושדולת הנשים (2021); יסעור-בורוכוביץ', בנימין ורנן-ברזילי, לעיל ה"ש 6; ג'רי אלמו קפיטל ריכוז נתונים על אלימות במשפחה (הכנסת, מרכז מחקר ומידע, 2021).

17 Adams, Littwin & Javorka, לעיל ה"ש 15.

18 שם.

2. המצב המשפטי ביחס לאלימות כלכלית

השנים האחרונות אומנם רוויות התפתחויות ושינויים בתחום דיני המשפחה והמעמד האישי בישראל, אך ההתמודדות המשפטית הפרוצדורלית והמהותית ביחס לנשים נפגעות אלימות בכלל ואלימות כלכלית בפרט, על ידי בני זוג או קרובי משפחה, אינה ממצה. החוקרות יסעור-בורוכוביץ', בנימין ורנן-ברזילי¹⁹ טוענות כי כיום, מסגרת הטיפול היחידה האפשרית לנפגעות אלימות כלכלית היא החוק למניעת אלימות במשפחה, התשנ"א–1991, המסדיר הגנה על נפגעות אלימות בן זוג בישראל וזאת כמקרה פרטי של אלימות בן זוג לצד אלימות פיזית, רגשית-נפשית, מינית ודיגיטלית. החוקרות טוענות כי לעיתים קרובות ההסדרה המשפטית בישראל ממצה רק חלקית את זכויותיהן של נשים בגין אלימות במשפחה, ובהקשר של אלימות כלכלית חלקיות זו בולטת עוד יותר. בשנים 2009 ו-2015 הוגשו בכנסת שתי הצעות חוק למניעת אלימות כלכלית בין בני זוג, אך הצעות אלו לא קודמו. הפעם הראשונה שבה קודמה הצעת חוק כזו הייתה בשנת 2020, אולם אף שהייתה זו הצעה ממשלתית, היא התעכבה ולא קודמה.²⁰ שתי הצעות חוק פרטיות נוספות שהוגשו בשנת 2021 לא קודמו אף הן. ובכל זאת, אף שאין מדובר בתופעה חדשה, בהיעדר חקיקה מסודרת ופסיקה רלוונטית, בתי המשפט וההוצאה לפועל אינם בקיאים בתחום. מיעוט ההתייחסויות המפורשות לתופעה קיים גם בכל הקשור למערך ההנחיות החל על השירותים החברתיים.²¹ חשוב לציין כי ממחקרן של יסעור-בורוכוביץ' ועמיתותיה²² ניתן ללמוד כי רק הכרה פורמלית של עובדת סוציאלית באישה שנפגעה מאלימות כלכלית תאפשר לה קבלת זכאות על ידי הביטוח הלאומי להבטחת הכנסה ולקדם את זכותה להפרדת חשבון הבנק שלה מחשבון הבנק של בן זוגה באופן שיקשה עליו לעשות שימוש בכספיה. עובדות סוציאליות באגפים לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות מתוות את ההתייחסות לנפגעות אלימות כלכלית ובהתאם מגישות להן סל שירותים. בנוסף, הנפגעת מטופלת במרכזים למניעת אלימות במשפחה. עם זאת טוענות החוקרות שחסרונה של חקיקה ייחודית שתכליתה למנוע אלימות כלכלית מקשה על נותנות השירותים השונות להגיש עזרה לנשים שנפגעות "רק" מאלימות כלכלית. כלומר, בישראל ב-2021 עדיין אין הבנה ומודעות מספקת לסוג זה של אלימות אפילו אנשי השירותים החברתיים.²³

19 יסעור-בורוכוביץ', בנימין ורנן-ברזילי, עיל ה"ש 6.

20 הפעם הראשונה שבה קודמה הצעת חוק על אודות אלימות כלכלית הייתה בשנת 2020, כשהצעת חוק פרטית של חברת הכנסת קרן ברק הוצמדה להצעת חוק ממשלתית שקידמו השרה לשוויון חברתי מירב כהן ושר המשפטים דאז אבי ניסנקורן. הצעת החוק עברה בקריאה ראשונה, אולם אף שהייתה הצעה ממשלתית, היא התעכבה, ובדיון סוער שהיה בוועדת חוקה בכנסת התבטאו חברי כנסת מהליכוד בחריפות נגד ההצעה וקראו למניעת משפטיזציה של חיי המשפחה. בכנסת ה-24, אף שהצעות חוק דומות הוגשו מטעם כמה חברי כנסת הן לא קודמו כלל, בדומה לחוקים אחרים שנועדו לדאוג למעמדן וביטחונן של נשים. הביקורת על הצעת החוק הייתה שהיא אינה נותנת מענה של ממש על הבעיה ושהסוגיות שבה כבר מטופלות בחוקים קיימים.

21 יסעור-בורוכוביץ', בנימין ורנן-ברזילי, לעיל ה"ש 6.

22 שם.

23 דלית יסעור-בורוכוביץ', אריאן רנן-ברזילי, אורלי בנימין וקרני קריגל אלימות כלכלית אפיונים ודרכי התמודדות (2021).

עם זאת, נציין כי ב-2016 הושקה "אמנת זמינות פיננסית" אשר גובשה וקודמה על ידי הפיקוח על הבנקים ואיגוד הבנקים יחד עם משרד הרווחה והשירותים החברתיים, הבנקים, חברות כרטיסי האשראי, בנק הדואר, עמותות שמפעילות מקלטים לנשים נפגעות אלימות וארגונים חברתיים שונים. אמנה זו אומנם שמה לה למטרה לצמצם את תופעת האלימות הכלכלית נגד נשים נפגעות אלימות באמצעות הקלות ומתן סיוע בהתמודדות עם השלכות האלימות הכלכלית לנשים נפגעות אלימות – אולם אמנה זו מכוונת עדיין באופן יחסי לקטגוריה מצומצמת של נשים – בעיקר לנשים השוהות במקלטים ובדירות מעבר. כלומר, פתרונות פיננסיים מותאמים לצרכים של נשים המצויות בחובות אינם נגישים לכלל הנשים הסובלות או שורדות אלימות כלכלית.²⁴

3. חובות בישראל בכלל ובחברה הערבית-פלסטינית בישראל בפרט

חובות מהווים חלק משגרת היום של פרטים ומשפחות רבות בישראל. בשנת 2019 היו בטיפול רשות האכיפה והגבייה, האמונה על גביית החובות בישראל, מעל לחצי מיליון חייבים פרטיים מעל גיל 18. לפיכך, 9% מאוכלוסיית ישראל הבגירים, כלומר אחד מתוך 11 אנשים בוגרים בישראל, הם חייבים בהוצאה לפועל.²⁵ שמאי²⁶ מציג את היחס בין החוב לבין העשירון הסוציו-אקונומי של החייב: מחד גיסא, בעשירונים העליונים היקף החובות עומד על 56%, לעומת 18% בעשירונים התחתונים, מאידך גיסא עומק החוב בעשירונים התחתונים גבוה יותר ביחס להכנסתם. כ-25% ממשקי הבית בעשירון התחתון העידו על קיומו של חוב, לעומת 3% בעשירון העליון. התפלגות זו מעידה על חוסר יכולתם הכלכלית להחזיר החובות בקרב העשירונים התחתונים.²⁷ בנוסף, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה²⁸ מצאה כי 31% מכלל משקי הבית בישראל לא תמיד מצליחים לכסות את ההוצאות השוטפות של ניהול משק הבית. מהם, כ-327,000 איש, המהווים 6% מהאוכלוסייה, כלל אינם מצליחים לכסות הוצאות אלו. ביחס למשקי הבית הערביים-פלסטיניים, מסתבר שמצבם קשה עוד יותר: 40.8% מקרב משקי הבית הערביים שרויים בחוב.²⁹ בסך הכול, שיעור החוב של משקי בית בישראל עומד על 42% מההתמ"ג.³⁰ במערכת ההוצאה לפועל בישראל נכון לסוף שנת 2020 יש 609,563 חייבים, כ-89% מתוכם הם חייבים פרטיים. לרוב המוחלט של החייבים הפרטיים, כ-77.1%, אין ייצוג

24 איגוד הבנקים בישראל זמינות פיננסית: אמנה וולונטרית להקלת ההתמודדות הפיננסית של נשים השוהות במקלטים לנשים נפגעות אלימות וילדיהן או בדירות מעבר, וכן לנפגעות אלימות המטופלות במרכזים למניעה וטיפול באלימות במשפחה בקהילה (2022).

25 רבקה אהרונ, רפי גולן ויולנדה גולן **היבטים בפרופיל החייב בהוצאה לפועל לשנת 2019** (2019).

26 לביב שמאי **החוב של משקי הבית בישראל** (נייר מדיניות מס' 1.2019, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל 2019).

27 שם.

28 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מדדי איכות חיים, הכנסה חציונית ברוטו מעבודה של משק בית במחירים קבועים (2018).

29 קיריל שרברמן **הפער בין ההכנסות להוצאות והחובות של משקי בית** (נייר מדיניות מס' 1.2018, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל 2018).

30 שמאי, לעיל ה"ש 26.

משפטי בתיק. מנתוני הסיוע המשפטי, נכון לשנת 2019, עולה כי נפתחו בסיוע המשפטי 23,810 תיקים בתחום החובות. כמות זו מהווה 66% מנפח הפעילות בתיקים אזרחיים בסיוע המשפטי. עוד עולה מתוך הדו"ח כי תחום זה נמצא בגידול מתמיד, זאת על רקע כניסת חוק חדלות פירעון ושיקום כלכלי, התשע"ח-2018. כלומר, נושא החובות הוא אחד מהתחומים המרכזיים במשפט האזרחי שבהם עוסק הסיוע המשפטי הציבורי.³¹

מחקר שנעשה על ידי האגף לתכנון ומדיניות ברשות האכיפה והגבייה בעניין חובות בחברה הערבית-פלסטינית בשנת 2018³² מצא כי מרבית החייבים בחברה הערבית-פלסטינית הם גברים. למרות שנתונים אלה אינם מצביעים על שיעור החייבות לעומת החייבים, אלא על שיעור העונים לסקר מאוכלוסיות אלה, יש להניח שנתונים אלה משקפים באופן כללי את היחס בין החייבים לחייבות. נתון מעניין שעלה מהסקר הוא כי מבין החייבות והמצויות בחדלות פירעון היו גם נשים אשר עוסקות בעיקר בטיפול במשק הבית ובבני המשפחה. נתון זה מעלה את הסברה כי חובות אלה נוצרו על ידי התנהלות כלכלית של בן הזוג, אשר רשם חובות או התחייבויות על שמו, בלא שלהן הייתה מעורבות בכך. סברה זו מתחזקת לאור התפיסות המקובלות בחלקים מהחברה הערבית-פלסטינית בישראל שלפיהן נשים אינן אמורות לעסוק בענייני כספים ואינן מעורבות בתהליכי קבלת החלטות ובפעילות הכלכלית המשפחתית.³³

4. נשים ערביות-פלסטיניות: חסמים, חוסר אמון וניכור מהממסד ומערכת המשפט

נשים ערביות-פלסטיניות הן חלק ממיעוט לאומי בישראל (21.1% מהאוכלוסייה הכללית)³⁴ הסובל מאי-שוויון, הפליה והדרה בתחומי חיים רבים.³⁵ בשנת 2020 עמד מספר הנשים הערביות-פלסטיניות בישראל על 957,200, ושיעור זה מהווה כ-10% מכלל אוכלוסיית ישראל וכ-50% מהאוכלוסייה הערבית בישראל.³⁶

ככלל, נשים ערביות-פלסטיניות בישראל אינן קטגוריה חברתית הומוגנית. הבנת חייהן של נשים בחברה זו בתוך ההקשרים המגוונים והשונים של חייהן מחייב "פירוק" של קטגוריה חברתית זו והתייחסות להבדלים הקיימים ביניהן (דת, מעמד, מצב משפחתי, מקום מגורים, השכלה וסטטוס תעסוקתי), מתוך הבנה כי עמדות דתיות, מעמדיות או השכלתיות שונות מאפשרות התמודדות שונה לגמרי עם אותו מבנה פטריארכלי ועם אותן הזדמנויות. עם זאת, למרות ההבדלים הרבים, הנובעים ממיקומים חברתיים מובחנים, נשים אלה מהוות גם קטגוריה חברתית אחת: "נשים בנות קבוצת מיעוט בחברה המתמודדות או שורדות אלימות כלכלית תוך

31 משרד המשפטים – הסיוע המשפטי דו"ח סיכום פעילות 2018 (2020).

32 יולנדה גולן סיבות לחוב במגזר הערבי: סקר טלפוני (2018).

33 Tal Meler, Money, Power, and Inequality Within Marriage Among Palestinian Families in Israel, 68 SOCIO. REV. 623 (2019).

34 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 24 (2024).

35 Sammy Smooha, The Jewish Ethnic Divide and Ethnic Politics, in OXFORD HANDBOOK OF ISRAELI POLITICS AND SOCIETY (Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung & Gideon Rahat eds., 2019) (הספר להלן: OXFORD HANDBOOK OF ISRAELI POLITICS AND SOCIETY).

36 אורן פריסקו מדד הייצוג – ערבים בתקשורת העברית (2022).

המתמקדות בחובות כפויים אשר חלקן אף מצויות בהליכי חדלות פירעון". מכאן, שבמאמר הנוכחי אנו מבקשות לגבש הבנה על אודות המשמעות הגלומה בהיותן חלק מקטגוריה חברתית זו.

דווקא בשל ההבנה כי המשפחה הערבית-פלסטינית בישראל עוברת שינויים רבי-משמעות, ואינה מוסד הומוגני,³⁷ עולה הצורך לדון בהיבטים הכלכליים של יחסי מגדר ומשפחה המושתקים בדרך כלל. הדיון שנערוך יוצא מתוך ההנחה כי ההקשר המשפחתי ובפרט הפעילות הכלכלית וניהול הכספים במשפחה מעוגנים בהקשר האזרחי-דתי ובהקשר התרבותי-חברתי של נשים ערביות-פלסטיניות.

בחברה הערבית-פלסטינית כמו גם בכלל החברה הישראלית חלוקת העבודה בשכר והעבודה בבית מתרחשת על פי התסריט המגדרי הפטריארכלי.³⁸ תסריט זה מייעד את הבית לנשים ואת הספרה החיצונית לגברים. ומכאן, הוא מעצב ציפיות חברתיות שונות כלפי נשים ובו בזמן גם תפיסות ואסטרטגיות מסוימות בקרב נשים. הציפייה החברתית מנשים להיות האחראיות העיקריות לטיפול בילדים ומגברים להיות המפרנסים העיקריים משפיעה על אורח החיים שלהן ועל דפוסי התעסוקה שלהן. לפיכך, נשים ככלל עובדות בשיעורים גבוהים יותר במשרות חלקיות ובמשרות שתנאי העבודה בהן מאפשרים להן לממש את מחויבותן לטיפול בילדים, גם על חשבון גובה השכר. התסריט המגדרי מתעצב גם לנוכח חסמים מבניים. פעמים רבות עמדות של נשים הודפות את התרבות, אלא שהשוליות והמבנה החברתי-כלכלי (שיעורי תעסוקה נמוכים ושיעור גבוה של משרות חלקיות ופוגעניות)³⁹ שומרים את התסריט המגדרי הדיפרנציאלי. התלות של נשים בבני משפחותיהן ובבני זוגן נשאת מאוד גדולה, והיכולת שלהן לערוך מו"מ מצומצמת.⁴⁰

פן נוסף העולה מחלוקת התפקידים המגדרית הדיפרנציאלית הנתמכת בתסריט המגדרי הפטריארכלי מתקשר לכך שבקרב משפחות ערביות רבות הגבר הוא זה שמטפל בעניינים הפיננסיים, וזאת למרות התרומה ההולכת וגוברת של נשים לכלכלה המשפחתית. ככלל, דפוסי החלוקה וניהול הכספים במשפחות רבות בישראל, וביניהן במשפחות רבות בחברה הערבית-פלסטינית, מעוגנים בתפיסות מגדריות שלפיהן נשים אינן צריכות לפתח עצמאות כלכלית וצריכות לחפש יציבות וביטחון; הנחות שנשים אינן מודעות לכסף, אינן מדברות על כסף וחרדות מהחלטות פיננסיות. ולעומתן, גברים הם המפרנסים העיקריים וגם מבינים בענייני

Tal Meler, *The Palestinian Family in Israel: Simultaneous Trends*, 54 MARRIAGE & FAMILY REV. 781 (2017); AMALIA SA'AR, ECONOMIC CITIZENSHIP: NEOLIBERAL PARADOXES OF EMPOWERMENT (2016).

Amalia Sa'ar, *The Gender Contract Under Neoliberalism: Palestinian-Israeli*; שם, SA'AR, 38 *Women's Labor Force Participation* 23 FEMINIST ECONOMICS 54 (2017); עמית קפלן ואח' "להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל" **דוח מסכם** (2020).

לשיעורן הגבוה של נשים ערביות-פלסטיניות העובדות במשרה חלקית שלא מרצונן 4.1% מהנשים לעומת 1.8% מהנשים היהודיות. ראו **מדד המגדר 2022 אי-שוויון מגדרי בישראל** (הגר צמרת, חנה הרצוג, נעמי חזן, יוליה בסין, רונה ברייר-גאב והדס בי אליהו עורכות, 2022).

Meler, לעיל ה"ש 37.

כספים.⁴¹ התוצאה של תפיסות אלה בחברה הערבית-פלסטינית היא שנשים רבות מנהלות את הכספים להוצאות המשפחה על בסיס "קצבה"/הקצאה קבועה מבין זוגן,⁴² אין להן ידע בניהול החשבון ובמקרים רבים הן אף ממודרות מחשבון הבנק שבו מתנהלים כספי המשפחה. בנוסף, נשים רבות אינן אוטונומיות ברוב הפעילות הכלכלית והן נדרשות לתיווך של גברים במשפחה. כמו כן אין להן נגישות שווה וישירה לרכוש ולמשאבים הכלכליים.

סוגיה נוספת הקשורה לתלותן הכלכלית של נשים בחברה הערבית-פלסטינית קשורה להסדרי המגורים. ביישובים ערביים-פלסטיניים רבים קיים מחסור באדמות ונהוגות פרקטיקות ממסדיות שונות של הפליה וקיפוח היוצרות הגבלה מרחבית של ההתיישבות והפיתוח. חסמים כלכליים ופוליטיים אלה תורמים לשיעור העיקרון התרבותי הפטריילוקלי שלפיו במקרים רבים נשים עוברות לגור באזור מגוריו של הגבר ובכית שהוא רכוש משפחתו או רכושו מלפני הנישואין.⁴³ עובדה זו מעמידה את האישה במצב שאין לה ביטחון ויציבות במגורים, ובעת פרדה או גירושין היא עלולה למצוא את עצמה מגורשת מביתה וללא קורת גג. במצבי אלמנות, שבהם האישה יכולה להמשיך להתגורר בבית בן הזוג גם לאחר מותו, היא עלולה למצוא את עצמה חשופה לשליטה ופגיעה על ידי משפחתו המורחבת של הבעל, שבדרך כלל גרה בקרבת מקום או באותו בניין/מרחב משפחתי. הסדרי המגורים שלפיהם נשים על פי רוב מתגוררות בבית המשפחה המורחבת, משמשים מכשיר פטריארכלי של שליטה ופיקוח. קרבתה של האישה לבני המשפחה מאפשרת להם להפעיל עליה פיקוח הדוק, ובכלל זה על התנהלותה בתחומים שונים, לדרוש ממנה דיווח וככלל לנהל את חייה.⁴⁴

נשים ערביות-פלסטיניות רבות החוות אלימות כלכלית מתמודדות בשל מעמדן האזרחי עם חסמים מרובים נוספים (היעדר נגישות מרחבית שפתית ודיגיטלית, שיעורי השתתפות נמוכים בשוק עבודה, היעדר אוטונומיה כלכלית, מצבי אלימות מקבילים, היעדר מסגרות רווחה וחינוך תומכות ובעיות דיוור) והן נותרות שקופות למערכות הממסדיות השונות.⁴⁵ סוגיה נוספת המתאגרת את הדיון ביחס לאתגר ההסדרה המשפטית בעניינן של נשים ערביות-פלסטיניות בחובות ולמדיניות תומכת קשורה לחוסר האמון שלהן בממסד ובמערכת המשפט.⁴⁶ תופעות אלו מוסברות גם בשל מעמדן כבנות קבוצת מיעוט לאומי, הדרה ומציאות של הפליה וחוסר

41 Meler, לעיל ה"ש 33.

42 Jan Pahl, *The Allocation of Money and the Structuring of Inequality within Marriage*, 31 THE SOCIO. REV. 237 (1983).

43 ליליאן אבו-טביך "על זכויות לאומיות קולקטיביות, שוויון אזרחי וזכויות נשים: נשים פלסטיניות בישראל ושליטת זכותן לבחור את מקום מגוריהן" **תיאוריה וביקורת** 34 43 (2009).

44 Meler, לעיל ה"ש 37.

45 נסרין חדאד חאג'י-חיא, מוחמד ח'לאילה ואריק רודניצקי **שנתון החברה הערבית 2021** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2022); Meler & Alnabisi, *The Case of Divorced Palestinian-Arab Women in Israel*, לעיל ה"ש 3; Raghda Alnabisi, Haneen Elias, Shira Pagorek-Eshel, *Patterns of Receiving Support and Barriers to Service Consumption among Young Arab Women in Israel*, J. MUSLIM MINORITY AFFAIRS 1 (2023).

46 ISRAELI POLITICS AND SOCIETY, לעיל ה"ש 35; טל מלר **שוליות מרובה: אימהות יחידניות בחברה הפלסטינית בישראל** (2017).

שוויון הקיימים בישראל בין החברה היהודית לבין החברה הערבית.⁴⁷ יתר על כן, בשל מעמדן המודר כשייכות לקבוצת מיעוט, לנשים ערביות-פלסטיניות רבות ברור כי אף שהחוק הישראלי מצדד בהן מבחינה נורמטיבית, זכויותיהן אינן מובטחות.⁴⁸ התוצאה היא שנשים אלה נמנעות מלפנות למערכת המשפט גם כשייתכן שהדבר יסייע להן. גם בהקשר של חובות, ניתן להניח כי נשים ערביות-פלסטיניות ייטו פחות להגיש בקשה לפתוח בהליכי חדלות פירעון ביוזמתן, גם אם הדבר יכול להיטיב את מצבן. לעניין זה מתווספת גם הסוגיה של חסמים, היעדר אוריינות פיננסית והיעדר סיוע תומך במיצוי זכויות.

לכן מטרת המחקר הנוכחי הן:

(א) בחינה ולימוד של הממצאים והנכחת התופעה של "חובות כפויים" מתוך ההקשר הרחב של אלימות כלכלית, הדרה כלכלית, יחסי מגדר במשפחה ואי-שוויון מגדרי ואתנו-לאומי.

(ב) הדגשת הצורך בפיתוח דרכי התערבות מקצועיות ברמת המדיניות וברמת הפרט המותאמות לנשים במיקומים מובחנים. ביסוס כיווני מחקר חדשים וכיווני פעולה חדשים לסיוע לנשים ערביות-פלסטיניות החוות אלימות כלכלית ובפרט ביחס לחובות כפויים והליכי חדלות פירעון.

ג. מתודולוגיה

המאמר מבוסס על מחקר איכותני שנערך בשנים 2021–2023 באמצעות ראיונות עומק חצי-מובנים עם נשים ערביות-פלסטיניות המצויות בחובות (n=16) וניתוח פסקי דין של נשים ערביות-פלסטיניות המצויות בחובות (n=3). סה"כ השתתפו במחקר 19 נשים, כולן אימהות בגילאי 28–52, ארבע עשרה מהן היו גרושות וחמש נשואות. הנשים התגוררו ביישובים כפריים ועירוניים שונים ובמחוזות שונים. הן בעלות רקע השכלתי מגוון (שש בעלות תואר ראשון ושלוש עשרה בעלות השכלה יסודית ותיכונית) והן עובדות במגוון תעסוקתי. המרואיינות גויסו באמצעות ארגונים פמיניסטיים ערביים-פלסטיניים, מכרים ושיטת כדור השלג, שלפיה כל מרואיינת מתבקשת להציע מרואיינת נוספת. המרואיינות קיבלו מידע על מטרות המחקר וחשיבותו וכן על האמצעים לשמירה על סודיות ואנונימיות. כולן הביעו במפורש את הסכמתן להשתתף במחקר וביטאו את החשיבות שייחסו למחקר בתחום. הראיונות שנערכו מעוגנים בנקודת ראות פמיניסטית, הדוגלת בצמצום יחסי הכוח המוקנים בריאיון.⁴⁹ כל ריאיון נערך בשני חלקים: חלקו הראשון התנהל על פי שיטתה של רוזנטל⁵⁰ ובו

47 Smootha, לעיל ה"ש 35.

48 מלר, לעיל ה"ש 46.

49 Mary Maynard, *Methods, Practice and Epistemology: The Debate About Feminist Research*, in *RESEARCHING WOMEN'S LIVES FROM A FEMINIST PERSPECTIVE* (Mary Maynard & June Purvis eds., 1994).

התבקשו המרואיינות לספר על חייהן בלא הנחיה לפי דגשים ותכנים לבחירתן. כך האירו המרואיינות על האופן שבו הן רואות את עצמן ואת חייהן. בחלק זה המרואיינות תיארו בצורה חופשית את חיי היום יום שלהן במסגרת המשפחתית ואת המצוקות שלהן והקשיים שהן חוו או שחלקן עדיין חוות. החלק השני של הריאיון היה מובנה למחצה לפי רשימת שאלות שביקשנו להעלות לגבי חייהן המשותפים עם בן זוגן לגבי הניהול הכלכלי של משק הבית, חלוקת ההוצאות בין בני הזוג, קבלת ההחלטות הכלכלית בתא המשפחתי, הערכה לגבי הפעילות הכלכלית של כל אחד מבני הזוג ויכולת ההשפעה של כל אחד מהם לגבי ההוצאות המשפחתיות, תעסוקה, התנהלות מול מוסדות שונים ויחסים עם שאר חברי המשפחה. מקום הראיונות תואם לפי בחירתן ונוחותן של המרואיינות. הראיונות ארכו בין שעה לשעה וחצי ונערכו בשפה העברית או הערבית בהתאם לבקשת המרואיינת.

ניתוח הראיונות נערך באופן מובנה, בדומה לשיטתם של קורבין ושרמאז.⁵¹ שיטה זו מבוססת על חלוקה לתמות מרכזיות מתוך ניסיון להבין את הבניית המשמעות שנותנות המרואיינות לחייהן. במאמר הנוכחי נתמקד בשלוש תמות שעלו מתוך הראיונות שערכנו וקשורות למצבן של הנשים בעת הנישואין ולאחר הגירושין תוך התמקדות בחוויותיהן ביחס לדפוסי אלימות שהופנו אליהן ובנוסף נציג דרכי התמודדות של נשים הסובלות מ"חובות כפויים".

ד. ממצאים

ניתוח הממצאים שופך אור על דפוסי ניהול הכספים המשפחתיים בעת הנישואין ועל רמות שונות של אלימות כלכלית שאליהן הנשים חשופות. בהמשך, נתאר את מצבן של נשים הסובלות מאלימות כלכלית גם לאחר הגירושין ואת דרכי ההתמודדות שאותן הן נוקטות. בסיום, נציג המלצות שגובשו מממצאי המחקר במטרה לשפר את הסיוע לנשים אלה.

1. "כמו בובה על חוט הוא היה אומר לי מה לעשות..."

מתוך הראיונות ניתן ללמוד שנשים רבות נענו לחוזה המגדרי,⁵² שמדגיש את הנישואין והאימהות כתפקיד הנשי הראוי, ולכן נכנסו למסגרת הנישואין כשהן מתעלמות מבעיות שעשויות להשפיע על איכות חייהן המשפחתיים. פעמים כפי שרג'א, בת 38, גרושה+2, בעלת

Gabriele Rosenthal, *Reconsideration of Life Stories: Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews*, 1 THE NARRATIVE STUDY OF LIVES 59 (1993).

JULIET M. CORBIN & ANSELM STRAUSS, *BASICS OF QUALITATIVE RESEARCH: GROUNDED THEORY PROCEDURE AND TECHNIQUES* (4th ed. 2015); Kathy Charmaz, *Grounded Theory, in QUALITATIVE PSYCHOLOGY: A PRACTICAL GUIDE TO RESEARCH METHODS* 81 (Jonathan A. Smith ed. 2003).

52 Sa'ar, לעיל ה"ש 38.

השכלה תיכונית שעובדת כיום כקופאית, מתארת, הנישואין נערכו אפילו מתוך מודעות לקיומם של חובות בן הזוג (לפחות לחלקם):

...הנישואין היו דרך שידוך. לבעלי היה בית לפני הנישואין והוא היה חייב למשכנתה שהייתה לו. הסכום גדול. אני התחתנתי כשידעתי מראש שיש לו חוב ואמרתי לעצמי ששנינו נעזור אחד לשנייה, החוב ייסגר והכל יהיה בסדר... האמת שרציתי מאוד להתחתן כדי ללדת ילדים. עבדנו בלי סוף כדי לסגור את החוב שלנו וברוך השם הצלחנו לעמוד על הרגליים אחרי תקופה קצרה. החוב נבע מזה שהוא לא שילם את המשכנתה שלו והייתה שם ערבות על הבית. אז נלחמנו שהבית לא ילך. הוא היה אחראי ועבד והרוויח כסף, אבל מצד שני עשה הרבה שטויות והכניס את עצמו מעסק אחד לשני...

רג'א כאמור ידעה על מצבו הכלכלי של בעלה, אולם לדבריה רצתה מאוד להתחתן כדי ללדת ילדים. העובדה כי הנורמה הרווחת היא שנשים מחויבות להינשא על מנת להיות אימהות בשילוב עם היעדר אוריינות כלכלית הביאו לכך שהיא קשרה את עצמה לכאורה בידעין למערכת כלכלית שיש בה פגיעות ומורכבות. מרגע שנישאה לבעלה, מצאה היא את עצמה חלק ממשק בית מוגבל מבחינה כלכלית מבלי שניתן לה לקחת חלק בתהליכי קבלת ההחלטות הכלכליים. יתר על כן, כאישה נשואה היא הפכה לשותפה מלאה לחובות ונושאת באחריות יחד עם בן הזוג ("החובות שלנו"), שהמשיך ופעל ללא שיקול דעת ונגרר למצבים כלכליים מורכבים שהעצימו גם את חוסר עצמאותה הכלכלית.

מצבים של "חובות כפויים" מתפתחים גם כתוצאה מהדרה של נשים מניהול כספי המשפחה. בני הזוג יכולים למנוע מנשותיהם מידע או שימוש במשאבים הכספיים ולהדיר אותן מהניהול הכלכלי של משק הבית. כך, למשל, מתארת קרולין, בת 37, גרושה ואם לילד, בעלת תואר ראשון העובדת במרכז תקשוב, המצויה בחובות, את ניהול משק הבית מבחינה כלכלית במהלך נישואיה:

בזמן הנישואין לא הייתי פעילה בחשבון המשותף ולא ידעתי כלום על החשבון שלנו כי הוא ניהל אותו. לא ידעתי אפילו את הקוד של החשבון, הוא שלט על כל החשבון... כל הכספים היו "שלו", לא היה כסף משלי למרות שעבדתי אבל אסור היה לי להגיד זה הכסף שלי

קרולין, למרות היותה אישה עובדת המשתכרת באופן קבוע, מתארת מצב שבו היא לא הייתה מעורבת כלל בפעילות הכלכלית המשפחתית ובשל כך לא הייתה מודעת לחובות שהפכה להיות שותפה להם. למרות שמדובר בחשבון משותף שמטעם הגדרתו הוא מקנה שותפות בזכויות ובחובות, הכספים לדבריה נתפסו כשייכים לבן הזוג ("כל הכספים היו שלו"). ווגלר ופאל⁵³ הציעו חמישה דגמים להקצאת כספים ("allocative system") בקרב זוגות המבוססים

Carolyn Vogler & Jan Pahl, *Social and Economic Change and the Organization of Money* 53
Within Marriage, 7 WORK, EMPLOYMENT & SOCIETY 71 (1993).

על נורמות משפחתיות וקהילתיות רווחות. דגמים אלה מצביעים על האופנים שבהם בני זוג מנהלים את כספי המשפחה, דרכם משתקפים ומשועתקים יחסי הכוח המגדריים הגלויים והסמויים.⁵⁴ במחקר קודם⁵⁵ עלה כי במשפחות ערביות רבות מקובל הדגם של הקצאת כספים בשליטת הגבר "Male whole wage allowance" – בדגם זה הגבר שולט בכספים ומקצה לאישה סכומי כסף לצורכי היום ויום ולניהול משק הבית. במקרים רבים נשים מקבלות קצבה מאוד מצומצמת, כלומר כזו המצביעה על אלימות כלכלית הננקטת כלפיהן, משאירה אותן בחוסר כול ומקשה עליהן לנהל את צורכי משק הבית וכל שכן להשתמש בכסף לצורכיהן האישיים. מעבר לכך, דפוסי הקצאת הכספים משפיעים על חלוקת הכוח המגדרית בנוגע לשאלות מי יכול "להוציא כסף" ו"על מה מוציאים כסף", מי מחליט בנוגע להוצאות המשותפות ולמי שמורה זכות ה"מילה האחרונה" בנוגע להוצאות ולכסף במשפחה. אפשר להניח כי בחיים זוגיים לפי דגם כלכלי זה, לא מתקיימת שקיפות בין בני הזוג לגבי התחום הכלכלי והרכוש. ואכן, בהמשך הריאיון מתארת קרולין את מה שנודע לה רק לאחר הגירושין, כי כבר בתקופת הנישואין בעלה היה שקוע בחובות כיוון שקנה דברים מעבר ליכולותיו הכלכליות (למשל רכב חדש) ומעבר לכך "היו עוד חובות אחרים שאני לא ידעתי על מה", אולם העובדה כי הייתה אחת מהשותפות בחשבון הציבה אותה גם כאחראית לחובות שנצברו בו. היעדר הידיעה והיעדר השליטה על התחום הכלכלי עולה גם מדבריה של רובא, בת 42, גרושה ואם לשתיים העובדת במפעל ומתארת:

לא הבנתי כלום. הוא פעל בחשבון שלי ועשה הכול ונתן צ'קים, מרמר לי את החיים והפך את החיים שלי לחובות בגללו. לא השאיר לי משהו טוב... היה משתתף ועושה הכול בחשבון כאילו זה החשבון שלו, לא השאיר כלום... אחרי שהתגרשתי ממנו הכול נפל עליי כי אני זאת שחתמתי... והכול... ולא הייתי מודעת לכולם.

בהמשך לדגמי הקצאת הכספים שהציעו ווגלר ופאל⁵⁶ ניתן ללמוד כי רובא ובן זוגה היו בעלי חשבונות נפרדים, אולם חרף היותה בעלת חשבון עצמאי, לא התקיימה שקיפות כלכלית בין בני הזוג ולא התקיים דריש מלא בנוגע לכספי המשפחה. מרגע שנישאה היא לא הייתה מעורבת בניהול החשבון שלה, ובן זוגה ניהל ופעל בחשבון שלה באופן עצמאי. גם עביר, בת 33, גרושה ואם לשלושה, מתארת את ההסתבכות הכלכלית בחובות מבלי שידעה על כך או שהייתה לה שליטה על המאורעות אשר גרמו להסתבכות זו. עביר נישאה בגיל 21 ובהיותה בהיריון עם ילדה הראשון נתבקשה על ידי בן זוגה לחתום על מסמכים בבנק. הוא הסביר לה שהוא צריך את חתימתה כבת זוגו ושזהו נוהל מקובל בבנק על מנת להסדיר את ענייניו העסקיים. היא לא ידעה באותו רגע שהיא חותמת על ערבות בנקאית לטובתו ולמעשה מעולם לא ידעה לאיזה סכום ערבה. כך לאורך חיי הנישואים שלהם עביר חתמה על מסמכים

54 Pahl, לעיל ה"ש 42.

55 Vogler & Pahl, לעיל ה"ש 53.

56 Meler, לעיל ה"ש 33.

57 Vogler & Pahl, לעיל ה"ש 53.

שונים בתקופות שונות, ביניהם גם על ערבויות בנקאיות בסכומים שלא ידעה מהם ומבלי להבין את משמעות המסמכים. בן זוגה תמיד סיפר לה שהמסמכים קשורים בו, אך בכל זאת הוא צריך את חתימתה כבת זוגו, וכך הייתה עושה. בהמשך, בן זוגה אף פתח חשבון בנק על שמה בלבד, וזאת בשל הסתבכותו בחובות, דבר אשר מנע ממנו לנהל חשבון בנק על שמו. הוא הפיק צ'קים על שמה והשתמש בהם ללא ידיעתה לגבי הסכומים או לגבי זהות המוטבים. באחד המקרים עביר חתמה על מסמכים בנקאיים לבקשת בן זוגה כשהוא מסביר לה שמדובר בהלוואה בסכום קטן. לימים הבינה עביר שהיא חתמה על מסמכי שעבוד רכב שהיה בבעלותה, אותו קיבלה במתנה מהוריה. בסופו של יום הרכב נמכר לטובת החוב. במקביל בן זוגה התחיל ליטול כספים מהשוק האפור והעמיק את הסתבכותו בחובות ולצורך סילוק החובות הפעיל לחצים כבירים על עביר שתפנה להוריה ותבקש כספים. בנוסף, עביר מספרת כי לאורך נישואיה ידעה כל הזמן שבן זוגה היה מכור להימורים קלים ("Winner"), אך לאחר הגירושין היא הבינה שכנראה הוא היה מסובך גם בהימורים כבדים. היקף חובותיה היום הוא כ-253,000 ש"ח ויש לה 3 תיקי הוצאה לפועל.

תיאור דומה מתארת גם ולא, בת 42, גרושה ואם ל-7 ילדים, שהסתבכה בחובות עקב ניהול חשבון משותף עם בן זוגה. החשבון נפתח על ידי בן הזוג, אך היא לא הייתה שותפה לניהולו. מאוחר יותר, ובשל הסתבכותו הכלכלית, הוא פתח חשבון על שמה בלבד והתחיל להשתמש בצ'קים על שמה. הוא היה מבטיח לה להפקיד את תמורת הצ'קים לחשבון וכך עשה בהתחלה, עד שפתאום התחילו הצ'קים לחזור בשל היעדר כיסוי. ברוב המקרים היא גם לא ידעה על הצ'קים שהוא מוציא מהחשבון. כעת לאחר הגירושים ולא גרה בדירה שאין בה חשמל, וחברת החשמל אינה מסכימה לחבר את הדירה לחשמל בשל חובות בן זוגה – היקף החובות היום הוא כ-110,000 ש"ח ויש לה 8 תיקי הוצאה לפועל.

התפיסות הפטריארכליות ששזורות כחוט השני במבנים החברתיים והמשפחתיים בחברה הישראלית בכלל ובחברה הערבית-פלסטינית בפרט משתקות את ההדרה של נשים מהפעילות הכלכלית במשק הבית. למרות תרומתן של נשים לכלכלה המשפחתית, תרומה ההולכת וגוברת, וכפי שעולה מהראיונות גם במקרים שבהם נשים עובדות בשכר – זכותן לשוויון אינה מקבלת ביטוי הולם, הן אינן מעורבות בנעשה, ואף חלקן תופסות זאת כחלק ממעמדן המגדרי. כך רנא, בת 34, גרושה ואם לשלושה, שעבדה בשלוש עבודות (הסעות, בישול וניקיון) לאורך כל תקופת הנישואין על מנת לסייע בפרנסת המשפחה ובתקופות מסוימות הרוויחה אף יותר מבן זוגה, מתארת את האלימות הכלכלית שחוותה שהשתלבה בציפיות המגדריות ממנה:

...הוא היה שולט בחשבון הבנק שלי באופן טוטלי. נולדתי בדרך שהאשה צריכה להיות כנועה לבעלה ולא להתנגד, אז פחדתי ממנו, לא הייתי מתנגדת לזה שהוא שולט בחשבון. לא הייתה לי שום שליטה בחשבון הבנק שלי. הוא היה מחזיק את כרטיס האשראי, הצ'קים – היה קונה לאח שלו טלוויזיה, לאימא שלו טלפון על חשבוני, והיו לו הוראות קבע שחזרו. המצב הסתבך עד כדי כך שעיקלו לי את החשבון והיה לי צו מניעה ליציאה מהארץ... הוא לא היה משלם את החשמל, הארנונה – חזרו הוראות קבע ובגלל זה הצטברו לי חובות אחרי הנישואין...

רנא אומרת בריאיון "נולדתי בדרך שהאישה צריכה להיות כנועה..." במילים אלה, שמבטאות את ההפנמה של הציפיות המגדריות מנשים, היא מתארת את ההקשר המשפחתי, בדומה למרואיינות הקודמות, שבו האישה לאורך נישואיה אינה שותפה שווה לתהליכי קבלת ההחלטות הכלכליים שאותם בן זוגה נוקט, ולמעשה היא כמו "ניצבה" במערכת הכלכלית המשפחתית. גם רנא, כמו קודמותיה, אישה שעובדת ומרוויחה שכר משמעותי לפרנסת המשפחה ויותר מכך, אף היוותה שחקן פעיל במערכת ההחזרים הכספיים והתשלומים שחלו על התא המשפחתי שלהם – מודרת מכל מידע כלכלי הגם שמדובר בחשבון שהוא על שמה. בסיום דבריה רנא מתארת את ההשלכות של היותה קורבן לאלימות כלכלית ולחובות כפויים – חשבונה עוקל, היה לה צו מניעה ליציאה מהארץ והיא המשיכה להתמודד עם החובות שנכפו עליה גם לאחר גירושיה. תיאורה אינו חריג וחוזר בקרב מרואיינות רבות אחרות.

2. החמרת המצב לאחר גירושין

הבעיות הכלכליות, כפי שעולה מהראיונות השונים, אינן נעלמות עם הגירושין ולעיתים אף מחמירות לאחר הגירושין. מן הראיונות ניתן ללמוד כי לאחר הגירושין לא רק שנשים רבות נאלצות להתמודד עם חובות (בין אם היו מודעות להם ובין אם לא), בנוסף רבות אינן מקבלות מזונות כנדבך נוסף המקשה על שיקומן לאחר הגירושין ומשפיע על יכולותיהן להיחלץ ממצוקותיהן. כך למשל מתארת קרולין:

אחרי הגירושין הוא לא תומך בילדים ובי כלכלית כי מצבו הכלכלי לא טוב בכלל ואני גם לא מקבלת דמי מזונות ואחרי זמן גם התחלתי לגלות שיש חובות שהוא מסבך אותי ומסבך את עצמו (בת 37, בעלת תואר ראשון, גרושה+1 ועובדת במרכז תקשוב)

בדומה לקרולין, גם רג'א מתארת את האופן שבו היא נותרה גם לאחר הגירושין נתונה לאלימות כלכלית:

כשהתחיל המשבר בזוגיות... במקביל הוא לא שילם חובות, והגענו לידי פשיטת רגל על סך 187,000 ש"ח. גם אני נגררתי בפשיטת רגל. כבר 4 שנים ר8 חודשים כמעט. קבעו לנו 150 על שמי ור350 על שמו. זה אומר שאין לי חשבון, מניעת יציאה מהארץ, אין צ'קים, חסומה מכל הבחינות, אין כרטיסי אשראי וכלום...

...אמרתי לו שקשה לי לשלם את הסכום הזה. הבנות אצלי, אני משלמת שכר דירה. קשה לי...הוא היה צריך לשלם לי מזונות מה שקבע בית משפט 3,400 ש"ח, קיבלתי מביטוח לאומי 2,400 ש"ח והוא היה צריך להשלים לי כל חודש 1,000 ש"ח. עד עכשיו הוא שילם רק פעמיים מזונות. ומה-50,000 ש"ח – נדוניה אחרי גירושין הוא שילם רק 10,000 ש"ח. אני כבר שנה וחצי גרושה ועד עכשיו קיבלתי רק 10,000 ש"ח שנתן לי אותם במזומן. משלם חודש כן, חודש לא, פעם חלה ולא עבד כמה חודשים אני אפילו התביישתי לבקש אותם ממנו. התחשבתי בו מדי פעם.

רג'א כמו גם נשים אחרות ממשיכות את פגיעותן מהמשבר הכלכלי והחובות ומתקשות להיחלץ מהאלימות כלכלית. בשל הקושי להתגרש לעיתים ללא תמיכה מהמשפחה או מעובדות רווחה, הן נמצאות בעמדת נחיתות וויתור ואינן תמיד יודעות את זכויותיהן. כשהן כבר מצליחות להתגרש (תהליך מורכב כשלעצמו עבור רבות מהן), הן ממשיכות בסטטוס של שורדות אלימות כלכלית ומתמודדות עם חובות או עם הליכי חדלות פירעון גם לאחר הפרדה והגירושין כשעליהן להתמודד עם מוחלשות ועוני. וכך גם רנא מתארת:

כשרציתי להתגרש, תבעתי אותו למזונות... הוא אמר שלא ישלם כלום חוץ מ-2000 ש"ח. לא הבנתי כמה הוא צריך לשלם ורק רציתי להתגרש. הוא נעלם פתאום – הפסיק לבוא לעבודה, לא שילם מזונות, שינה את מספר הנייד. הלכתי והתלוננתי. יום אחרי הוא התקשר – רק אז הבנתי כמה הוא צריך לשלם. עירבתי עו"ד. העו"ד הציע שנגיע לפשרה. כל חודש שילם 1000 ש"ח בנוסף למזונות. כל פעם הוא היה מוריד מהסכום הזה. 3,000 ש"ח. בקרונה הוא החליט להפסיק לשלם את המזונות...

רנא מתארת מצב מורכב שבו תחילה לא ידעה את זכויותיה "לא הבנתי כמה הוא צריך לשלם". משכבר הבינה את חומרת מצבה, הלכה להתלונן וניסתה להיעזר בעו"ד. אולם עדיין היא נותרה ללא פתרונות מול התנהלותו הפוגענית של בן זוגה. כלומר גם כשכבר מתבהרת המורכבות הכלכלית וגם אם האישה אינה לגמרי פסיבית, ההתמודדות עם חובות שנשארו מתקופת הנישואין היא מאוד מורכבת, ובפרט כשזה משתלב עם אלימות כלכלית חדשה של אי-תשלום המזונות. כך למשל סוהא, בת 44, גרושה ואם לשישה ילדים, בעלת השכלה יסודית, סייעת בחינוך מיוחד, מתארת את השתלשלות הדברים מזמן נישואיה:

... בזמן הנישואין הייתי מקבלת את הרשות שלו בכל פעולה קטנה. רק הוא היה פעיל בחשבון, הוא קיבל הלוואה ואני הייתי תמימה ולא כל כך הבנתי איך החשבון מתנהל. פעם הוא סיבך אותי עם הצ'קים שלי, קנה כמה מכשירי טלפון... פלאפון התקשרו אליי ואמרו לי שיש לי חוב על סה"כ 40,000 ש"ח. אמרה לי [נציגת השירות] להגיש התנגדות, אבל לא עשיתי כלום. קיבלתי תביעה משפטית בתקופה שבה יצאתי לחל"ת מהקורונה. ביקשתי [מנציגת השירות] שתדבר עם בעלי, והיא לא הסכימה ואמרה לי שמדובר בחוב שלי. החשבון עכשיו מעוקל והועבר להוצאה לפועל. אני משלמת עכשיו כל חודש 500 ש"ח. אני לוקחת אותם ממנו – הוא משגע אותי ולא נותן לי אותם מהר. ניגשתי לסיוע המשפטי כדי להגיע להסדר הזה. אני מערבת את אחותו כדי שישלם.

בדבריה סוהא מתארת מכלול של חסמים וקשיים שמגולמים בסיפוריהן של נשים רבות אחרות הסובלות מאלימות כלכלית: פיקוח ושליטה מצד בן הזוג,⁵⁷ אי-מעורבות בניהול חשבון הבנק והפעילות הכלכלית של משק הבית, היעדר אוריינות פיננסית וחסמים בירוקרטיים.

3. נשים ערביות-פלסטיניות בחובות כפויים: דרכי התמודדות

חרף העובדה כי בשנים האחרונות יותר ויותר נשים ערביות-פלסטיניות נפגעות אלימות הגישו תלונות רשמיות או ביקשו להיעזר בסיוע פורמלי,⁵⁸ עדיין רבות סובלות מאלימות כלכלית בעוצמות והיקפים שונים. כל המתואר לעיל אינו מציג מקרי קצה, אלא מציאות יום יומית של נשים ערביות-פלסטיניות הסובלות מאלימות כלכלית באופן כללי ומחובות כפויים בעוצמות והיקפים שונים. אולם, ללא סיוע מקיף ושינוי מדיניות בתחומים אלה מתוך הבנת מורכבות החיים של נשים ערביות-פלסטיניות, יוצא כי נשים אלו נתונות גם לאלימות מוסדית המצטרפת למעמדן האזרחי החלול, אי-שוויון, ההדרה וההפליה שהן סובלות בתחומי חיים שונים כערביות-פלסטיניות אזרחיות בישראל. לפיכך, אנו מבקשות להאיר על דרכי ההתמודדות הנוכחיות שעלו בראיונות השונים על מנת להעמיק את ההבנה לגבי החסמים והקשיים של נשים ערביות-פלסטיניות המתמודדות עם חובות כפויים ומתוך כך לבחון בהמשך הדיון המלצות אפשריות.

ריהאם, בת 28, גרושה ואם לבן, עובדת במכירות, הייתה נשואה במשך שש שנים שבהן עבדה והרוויחה שכר גבוה יותר מבן זוגה. לאורך כל תקופת הנישואים, התנהלותו הכלכלית של בעלה בחשבון המשותף גרמה להוצאות רבות ולחובות, שאף גרמו לעיתים לכך שהמשפחה הגיעה לפת לחם. וכך היא מתארת את התמודדותה לאחר הגירושין:

לרווחה לא פנית... התביישתי והייתי נבוכה

מראינת: אז איך בכל זאת את מסתדרת?

בתקופת הקורונה, עשיתי קופת חיסכון – של 1,000 ש"ח בחודש. בדצמבר הגשתי סיוע לשכר דירה, וקיבלתי כמעט 6,000 ש"ח משכורת. התחייבויות ושכר דירה 4,000 ש"ח היה יורד כל חודש. שילמתי חשמל, מים, דלק... האמת שאני נאלצת לשקר לרשויות כדי להסתדר. המדינה הזאת מכריחה אותך לשקר או לקבץ נדבות. ככה עשיתי הסדר עם הביטוח 6,000 ש"ח – משכורת. אני לא מדווחת שאני מקבלת את כל המשכורת. מצד שני, זה פוגע בזכויות שלי – בפנסיה, בקופות שונות, אני לא יכולה לחסוך. דווקא אנחנו החד-הוריות – המדינה צריכה לתמוך בנו, תבעתי את גרושי על מזונות, הם אמרו שהמשכורת אסור שתעלה מעל 3,000 ש"ח ואז אני מקבלת רק 1,000 ש"ח. קיבלתי עכשיו

57 STARK, לעיל ה"ש 7.

58 בטשון, לעיל ה"ש 16.

2,800 ש"ח במקום 4,000 ש"ח, נאלצתי לדווח על תלוש יותר קטן כדי שלא יגעו לי בקצבאות.

ריהאם מתארת את הבושה שחשה שמנעה ממנה לפנות לקבלת סיוע מהרווחה ואת ניסיונותיה לגבש פתרון עצמאי (קופת חיסכון), אולם כיוון שלא הצליחה להתמודד עם מצבה הכלכלי, נאלצה לדבריה לשקר לרשויות "כדי להסתדר" – וגם זה מובן כפתרון שאולי מסייע בטווח הקצר, אבל פוגע בה בטווח הארוך (זכויות הפנסיה שלה). בדומה, גם סוהא, בת 44, גרושה ואם לשישה ילדים, בעלת השכלה יסודית, סייצת בחינוך מיוחד, מתייחסת בריאיון לניסיונות שלה להתמודד עם מצבה הכלכלי והחובות מול הרשויות השונות:

... הבעיה שהם רצו לכלוא אותו [את בן זוגה], לקחת אותו לבית הסוהר. אני הייתי מוותרת כי לא רציתי לכלוא אותו. הוא חולה, אני לא יכולה לעשות את זה. החוב שלו הגיע ל-100,000 ש"ח. מהביטוח הלאומי משלמים לי רק 1,380 ש"ח. הוא היה צריך להשלים ל-4,000 ש"ח. אמרו לי שאני צריכה ללכת לאיזה שהיא רשות ב... [בעיר יהודית סמוכה]. אבל קשה לי אני עובדת והם מטרטרים אותי. ביטלו לי את הבטחת הכנסה למרות שאישרו לי בתחילה לשנה בסביבות 1,100 ש"ח ובגלל שאני מקבלת מזונות הם ביטלו לי אותה?

מראיינת: האם מישוהו מהרווחה עוזרים?

סוהא: "לא – הן עזרו לי רק בללוות".

בדבריה סוהא מעלה כמה קשיים: פעמים רבות הקושי להיות זאת שבגללה בן זוגה ואבי ילדיה נכנס לכלא מונע מנשים לסיים את תהליך הגשת התלונה הפורמלי. בנוסף, העובדה שהיא התחילה לעבוד מנעה ממנה לבצע את הסידורים הבירוקרטיים השונים שיאפשרו לה מיצוי זכויות, כל שכן כשהתנאי לקבלת הסיוע היה כרוך בנסיעה לעיר יהודית שכנה, דבר שהצריך היעדרות של כמה שעות ממקום עבודתה ולכן לא התאפשר לה. לבסוף, על אף שניתן להבין שסוהא פנתה לשירותי הרווחה בבקשה לסיוע, היא מתייחסת לפעולתם כחסרת ערך וככזו שלא היו לה השלכות אפקטיביות שישפרו את מצבה. חיזוק לכך עולה ממחקרן של יסעור-בורכוביץ' ואח',⁵⁹ שלפיו חסרונה של חקיקה ייחודית שתכליתה למנוע אלימות כלכלית מקשה על נותנות השירותים השונות להגיש עזרה לנשים שנפגעות "רק" מאלימות כלכלית. יתר על כן, בישראל ב-2024 עדיין אין הבנה ומודעות מספקת לסוג זה של אלימות אפילו אצל אנשי השירותים החברתיים. בדומה, גם רבאב, בת 52, גרושה ואם לשלושה, בעלת תואר שני העובדת כמורה, מתארת מסכת של קשיים שאיתם היא מתמודדת בניסיונותיה למצוא פתרון להתמודדות עם החובות:

...בשנה האחרונה בגלל שבעבודה הוא [בן זוגה] התחיל להתדרדר והמצב בינינו היה בשיא ההתדרדרות ביקשתי ממנו בוא נלך ליעוץ...היו לנו הרבה

59 יסעור-בורכוביץ', בנימין, ורנן-ברזילי, לעיל ה"ש 6.

חובות. בשנה האחרונה המצב היה על הפנים. פחדנו שיחזרו צ'קים. באותו זמן, אני עבדתי והוא לא. שישה חודשים לא עבד בכלל. סוף סוף הוא הסכים שנלך ליעוץ. אבל סתם, זה לא עזר. הוא רצה לנהל את הייעוץ.

לסיכום, אמרתי לו שאנחנו מתגרשים. בוא נעשה חשבון ונחשב מה החוב ונחלק אותו בינינו. הוא הסכים רק לזה. הוא היה במינוס של 400,000 ש"ח – אשראי, הלוואות ועובר ושב. חילקנו את החוב לשניים. אני לקחתי הלוואה של 200,000 ש"ח והוא 200,000. עזבי אותך שהסתבכתי ולא ידעתי איך לשלם. אני ביקשתי עזרה מהמשפחה. על פניו, האחיין שלי נראה שהוא רצה לעזור לי, אבל הוא סיבך אותי. אח שלי השלים לי. לקחתי הלוואה 300,000 ש"ח ואח שלי השלים את השאר והצלחתי לסגור שם את החשבון. כדי לסגור אותו, נאלצתי לעשות שמיניות באוויר. עבדתי 3 עבודות. ב-24 שעות עבדתי 20 שעות, ואני לא מגזימה, כדי לעמוד על הרגליים.

בהתחלה לקחו לי הרבה ריביות ועמלות. התאוששתי שנה, סידרתי את העניינים והורדתי את הריביות בצורה משמעותית. הבעיה שלי שכשאני מתחילה להתייצב, נכנס לי משהו חדש. לא מזמן מס הכנסה הגיע וביקש את הדו"חות. הוא אמר לי שאני צריכה לשלם 90,000 ש"ח. מה זה ה-90,000 ש"ח. הכנסתי רואה חשבון, התברר שאני צריכה לשלם 40,000 ואני לחצתי עליהם והורדתי ל-20,000 ש"ח ואז התברר שבכלל החוב לא שילם. אני תמיד עושה תיאום מס ואין לי חוב בכלל למס הכנסה. של מי החוב? של האדון. הוא המסובך. אבל בגלל שביקשו את הדו"חות כשהייתי נשואה, זה הגיע על שמי ובגלל שהוא הברזי לי אז אני משלמת כי זה רשום על שמי. שילמתי 20,000 ש"ח בזמן שהייתי צריכה לשלם מקדמה ללימודים של בתי. ובגלל שהוא לא מוכן לשלם גם את המקדמה אז הכול עליי. היא צריכה גם מעונות. כל זה זה הוצאות. אני במינוס וכל פעם יש עוד הוצאות ועוד הוצאות.

המדיניות החברתית-כלכלית בישראל משמעה תמיכה מצומצמת של המדינה באימהות חד-הוריות, ולכן גם כשהן עובדות, כפי שמתארת רבאב, הן חשופות למצוקה כלכלית מתמשכת. המצב הכלכלי של נשים גרושות ערביות-פלסטיניות בישראל מורכב אף יותר. יש מהן מי שעזבו את בית בעליהן חסרות כול ומי בלי לקבל דמי מזונות עבור ילדיהן.⁶⁰ יתרה מזו, שיעור הנשים הערביות-פלסטיניות המשתתפות בשוק העבודה הישראלי נמוך מזה של הנשים היהודיות וכך גם המשרות העומדות לרשותן, ובפרט ביחס לנשים ללא השכלה אקדמית הנמצאות במורדות שוק העבודה.⁶¹ מצב מורכב זה אינו מאפשר לאימהות חד-הוריות להתקיים או לפרנס את ילדיהן באופן עצמאי. רבאב אומנם עובדת בהוראה, אך כפי שהיא מתארת היא נאלצה לעבוד בעבודות נוספות על מנת להתמודד עם החובות שנכפו עליה. מדבריה ניתן

60 Meler & Alnabisi, *The Case of Divorced Palestinian-Arab Women in Israel*, לעיל ה"ש 3.

61 גיא יוחי הרפז ואח' **שוק העבודה בישראל 2022: תמונת מצב ופעילות משרד העבודה** (2023).

ללמוד על מחסור במענים מותאמים⁶² ועל היעדר תיאום בין מוסדות שונים בטיפול בחובותיה, כלומר היא אמורה ללמוד להתמודד בחזיתות שונות ברזמנית מבלי שיש גוף אחד בעל ראייה הוליסטית שמכוון את שיקומה, מצב המונע ממנה למצות את זכויותיה.⁶³ בנוסף, בדומה למרואיינות אחרות, גם רבאב פונה לקבלת סיוע ממשפחתה. כך עולה כי אומנם היא הצליחה להתגרש, ולפיכך היא אינה מתמודדת ישירות עם בן זוגה (מעבר למורכבות של החובות הכפויים שהושתו עליה), אך היא עדיין נאלצת לקיים יחסי תלות כלכליים בגברים אחרים (אחינה ואחיה) ממשפחתה. דבריה של רבאב משקפים כיצד נשים נאלצות להמשיך ולהסתמך על משאבי גברים, מכיוון שהן אינן יכולות לספק משאבים מספיקים לעצמן ולילדיהן בכוחות עצמן ולהיות בשל כך במצבים של "פגיעות מסוכנת".⁶⁴

ה. נשים ערביות-פלסטיניות בהליכי גביית חוב (הליכי הוצאה לפועל וחדלות פירעון): המלצות

ממצאי המחקר עולה כי חרף השונות המתקיימת בקטגוריה החברתית "נשים ערביות-פלסטיניות בישראל", במצב של אלימות כלכלית וחובות כפויים הן סובלות מחסמים ובעיות ייחודיים הקשורים למעמדן המגדרי והלאומי ולהקשרים הסבוכים בחייהן אשר תוארו לעיל. הקשרים אלו מקשים עליהן לעצור את פגיעותן מאלימות כלכלית של בן הזוג ובהמשך מסבירים את אי-יכולתן לקיים את הדרישות בהליכי הוצאה לפועל וחדלות פירעון. לפיכך, על סמך ממצאי המחקר גיבשו המלצות המופנות למעצבי מדיניות, עובדים סוציאליים, נאמנים, ממונים ושופטים המטפלים בנשים אלה.

בשל הקושי השפתי⁶⁵ יש להנגיש את המידע ולאפשר מילוי טפסים בשפה הערבית. בנוסף, בשל הפערים הדיגיטליים, דהיינו היעדר מחשוב ותשתיות אינטרנט ראויות ביישובים ערביים⁶⁶ הנדרשים לניהול שוטף של הליך המשפטי – יש להקים מרכזי מחשוב ממשלתיים ביישובים אלה על מנת שניתן יהיה להגיש באמצעותם מסמכים, ובפרט כשמדובר בנשים

62 יסעור-בורוכוביץ, בנימין ורנן-ברזילי, לעיל ה"ש 6.

63 שם.

64 KATHRYN EDIN & LAURA LEIN, MAKING ENDS MEET: HOW SINGLE MOTHER SURVIVE (1997) WELFARE AND LOW-WAGE ; Meler, Herbst-Debby & Karkabi-Sabbah ; לעיל ה"ש 3.

65 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה "לקט נתונים מתוך הסקר החברתי 2020 בנושא השליטה בשפה העברית לרגל יום הלשון העברית" הודעה לתקשורת (2021). זמין ב-<https://bit.ly/40Ouc7x>.

66 אסמא נ' גנאים האינטרנט בחברה הערבית בישראל – תמונת מצב ראשונית והמלצות למדיניות (איגוד האינטרנט הישראלי 2018) <https://did.li/o0tgT> ; האמה אבו-קשק ויונתן מנדלס "מנסים להתחבר: פער דיגיטלי ולמידה מרחוק בקרב סטודנטים בדואים בזמן משבר הקורונה" (2020), <https://did.li/K4Krl>.

שלעיתים ניידותן מוגבלת. גם כושר השתכרות נמוך⁶⁷ מקשה על אפשרותן של נשים אלה לעמוד בצווי התשלומים, והמלצתנו היא לאפשר החזרי חובות מתחשבים שיינתנו מתוך מודעות לקשיי ההשתכרות המאפיינים חלק מהנשים הערביות-פלסטיניות ומתוך התייחסות לכך שאישה שנפגעת או שורדת אלימות כלכלית מתמודדת עם אתגרים וחסמים שונים. עוד נמליץ כי כאשר בית המשפט מגיע למסקנה כי חובותיה של האישה הם חובות כפויים, או שנגרמו עקב אלימות כלכלית ואין אפשרות ממשית להשיבם, יהיו בתי המשפט נכונים לפטור את האישה מחובות אלה. העובדה כי ממצאי המחקר הדגישו את האלימות הכלכלית שפגעה בנשים אלה והעובדה כי הן סובלות משליטה כלכלית ומחובות כפויים מחזקות לטענתנו את הצורך להכיר באי-אשמתן ביצירת החובות ובמתן פטור מחובות אלה. המלצות אלה אם ייושמו עשויות אומנם להטיל עומס על בתי המשפט, אולם אנו טוענות כי על המדינה לסייע ככל האפשר לנשים אלה הסובלות מאלימות כלכלית כמו במקרי אלימות אחרים. פעמים רבות אלימות כלכלית כאמור לעיל נותרת שקופה, אך יש לסייע לנשים הסובלות ממנה חרף הקשיים העולים ביחס לזיהוי שלה ולמורכבות הטיפול בה. כל המתואר לעיל מחמיר והופך למורכב יותר ביחס לנשים פרודות או גרושות, שלהן דרוש סיוע מקיף יותר על מנת להשתקם כלכלית כחד-הוריות.

המלצות נוספות פונות לגורמים שונים ולאנשי/נשות מקצוע (עובדות/ים סוציאליים, נאמנים, ממונים ושופטים) המטפלים, בנשים אלה. נציין כי מעל לכל חשוב להעלות את המודעות ולהפיץ את המידע בנושא אלימות כלכלית וחובות כפויים כיוון שהידע בנושאים אלה דל גם בקרב סוכני טיפול ואנשי מקצוע שונים. ניתן ליישם המלצה זו על ידי העברת הידע בהכשרות מקצועיות ובהפצת התוכן באופן מקוון. בנוסף יש לשלב ידע זה באקדמיה בחוגי הלימוד הרלוונטיים. לבסוף, אנו ממליצות כי הגורמים השונים ואנשי/נשות מקצוע יהיו מתואמים ומסונכרנים לגבי כל שלבי הטיפול המופנה מטעם רשויות שונות לכל אישה.

1. דיון

מחקר זה עסק בנושא שעד כה לא נחקר במידה מספקת – "חובות כפויים" המוטלים על נשים מצד בני זוגן או מצד בני זוגן לשעבר במסגרת מערכות יחסים פוגעניות, ומבלי שהן היו מעורבות באופן ישיר ביצירת החובות. חובות כפויים המושגים על נשים במסגרת מערכת יחסים זוגית הם חלק מתופעה רחבה יותר של אלימות כלכלית שממנה נשים סובלות. באופן זה נמנע מנשים להשתתף בניהול הפיננסי של משק הבית, והן נשלטות ביחס לכל אפשרויותיהן הכלכליות.⁶⁸ באופן מאוד בולט עלה מהניתוח⁶⁹ כי המרואיינות לא היו מעורבות בפעילות

67 מיכל לרר ונלי כפיר נתונים על תעסוקת נשים במרכז מול פריפריה (2022); תרצה וילנר, אלישע בן-מאיר וסמדר סומך פערי שכר מגדריים: גורמים וכלי מדיניות לצמצומם (2021) <https://did.li/Xvox5>.

68 Meler, *Economic Violence towards Palestinian Israeli*; לעיל ה"ש 3; Alnabilsy & Elias, *Women*, לעיל ה"ש 3; Meler, לעיל ה"ש 33; Arian Renan-Barzilai, *Power in the Age of*

הכלכלית המשפחתית, לא היו מודעות לניהול הכלכלי של משק הבית, לא היו שותפות בהחלטות בנדון וכן לא פיתחו עצמאות כלכלית, ומכאן, שברובן לא ידעו כי הן נתונות תחת חובות ולא לקחו חלק פעיל בהתנהלות הכלכלית של משק הבית שהביאה למצבי חוב. למעשה, רבות מהמראיינות חיו בזמן הנישואין על פי ההגדרה של "אלימות כלכלית" מבלי שהן מודעות לכך כי זהו מצבן.

חובות כפויים הם חלק מתופעה שהוגדרה על ידי סטארק (2007) כ"שליטה בכפייה". אומנם סטארק התייחס למגוון התנהגויות המשפיעות על רמת השליטה בחייהן האישיים של נשים, אך טען גם כי שורשי הכפיפות של נשים נעוצים בחסמים מבניים, כגון חסך כלכלי ובידוד מתמיכה. טענה זו היא בעלת משמעות מיוחדת למחקר הנוכחי, המתמקד בנשים הסובלות מאלימות כלכלית על ביטוייה השונים ובפרט מחובות כפויים במערכת הזוגית, אך במקביל בשל העובדה שהן משתייכות למיעוט לאומי וסובלות מהדרה כלכלית, חברתית ופוליטית, פגיעותן מתעצמת. מכאן שהדיון במאמר הנוכחי המתמקד בבחינת מצבן של נשים ערביות-פלסטיניות עם "חובות כפויים" בוחן את התופעה על רקע מעמדן המגדרי כנשים ומעמדן האזרחי כבנות מיעוט לאומי.⁷⁰ ההדרה וההפליה שמהן סובלות נשים ערביות-פלסטיניות בישראל באות לידי ביטוי גם במצבן התעסוקתי ובאפשרויות הדיוור שלהן ובפרט לאחר הגירושין,⁷¹ וכמו גם ביכולת שלהן להיחלץ מהחובות שנקלעו אליהן ובסיכוי שלהן להיקלע לקשיים כלכליים מתמשכים ועוני.

המאמר הנוכחי התבסס על ראיונות עומק חצי-מובנים שערכנו עם נשים ערביות-פלסטיניות המתמודדות עם חובות כפויים בעקבות אלימות כלכלית מבן זוגן וניתוח תוכן של רשומות משפטיות על אודות נשים ערביות-פלסטיניות המתמודדות עם חובות. המחקר העמיק את ההבנה על אודות החסמים המבניים והחברתיים-תרבותיים שאיתם עליהן להתמודד כנשים וכבנות קבוצת מיעוט לאומי בישראל. חסמים אלו עלולים להגביר את מוחלשותן ופגיעותן בפני החוק ובפני הסדרים מוצעים אחרים. הצורך להתמקד בפרספקטיבה מגדרית ובניתוח מוצלב לבחינת מצבים סבוכים אלה עלה גם ממחקרים קודמים,⁷² שהדגישו כי נשים ערביות-פלסטיניות הסובלות מאלימות כלכלית מתמודדות עם מערך שונה של אתגרים.

תרומתו של מחקר זה אינה תאורטית בלבד, אלא יישומית. ככלל, תופעת החובות הכפויים והליכי הוצאה לפועל וחדלות פירעון בקרב משקי בית בישראל כמעט שלא נחקרה, והמחקר בנושאים אלה, ובפרט בקרב נשים ערביות-פלסטיניות, הוא חלוצי. מחקר זה עשוי לבסס דיון ראשוני ולהציג את החסמים שאיתם מתמודדות נשים עם חובות כפויים מתוך נקודת המבט של הנשים עצמן.

In/equality: Economic Abuse, Masculinities and the Long Road to Marriage Equality. 51

STARK ; AKRON L. REV. 323 (2017), לעיל ה"ש 7.

69 Sa'ar, לעיל ה"ש 38.

70 Alnabilsy & Elias, לעיל ה"ש 3; Sa'ar, לעיל ה"ש 38; STARK, לעיל ה"ש 7; Surviving Economic Abuse (SEA), What is coerced debt? (2022).

71 Meler & Alnabilsy, The Case of Divorced Palestinian-Arab Women in Israel, לעיל ה"ש 3.

72 יסעור-בורוכוביץ', רנן-ברזילי, בנימין וקריגל, לעיל ה"ש 23; Meler, Herbst-Debby & Karkabi, לעיל ה"ש 3; Sabbah, לעיל ה"ש 3; Alnabilsy & Elias, לעיל ה"ש 3.

מכאן עולה תרומתו הייחודית של מאמר זה, השופך אור על האתגרים והחסמים הייחודיים של נשים ערביות-פלסטיניות המתמודדות עם חובות כפויים כמקרה מורכב של אלימות כלכלית, כמו גם בגיבוש המלצות פרקטיות מותאמות הקשר ומגדר שניתן ליישם בהליכי הוצאה לפועל וחדלות פירעון. יישום המלצות אלו יקדם את ההבנה כי הפתרון אינו רק משפטי, ויש ליישם פתרונות הוליסטיים לשיקום נשים שנפגעו מחובות כפויים (אוריינות פיננסית, חינוך לעצמאות כלכלית, תוכניות הכשרה ותעסוקה ופתרונות דיור). הבנה זו תאפשר לנשים ערביות-פלסטיניות להתמודד בצורה טובה יותר עם שיקומן הכלכלי ותקדם אותן להיחלצות מעוני, עצמאות כלכלית ואי־תלות בגבר הפוגע.

בנוסף, המחקר יסייע לפיתוח מדד הערכה לבחינת מנעד של יחסים כלכליים בין בני זוג – בין התנהלות הנתפסת נורמטיבית לבין זו הנתפסת כחוצה "קו אדום" וככזו עשויה להיות מוגדרת כאלימות כלכלית ולגרור טיפול או ענישה, ופיתוח דרכי התערבות מותאמים עבור הנשים הנפגעות.

מחקר עתידי יכול להתמקד במעצבי מדיניות, מחוקקים, בנקאים ועובדים סוציאליים על מנת להבין כיצד ניתן להגביר את המודעות והתמיכה בנשים לאורך שלבי השיקום כמו גם קידום אוריינות פיננסית בקרב נשים צעירות לפני נישואין כצעד מכריע בצמצום פגיעותן. לסיום, מסמך זה, שהתמקד בהבנת מצבן של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל המצויות בחובות כפויים ובהצגת הקשיים, החסמים וההקשרים הייחודיים להן (המגדריים, החברתיים-תרבותיים והמבניים), נכתב מתוך שילוב של פרספקטיבות מחקריות (סוציולוגית, עבודה סוציאלית ומשפטית). אנו מאמינות כי שילוב נקודות המבט הדיסציפלינריות והניסיון המחקרי הבין-תחומי הוביל לתוצאות סינרגטיות ולהסתכלות רחבה יותר על מצבן של נשים ערביות-פלסטיניות בישראל בחובות כפויים. מחקר ותכנון מדיניות מתוך שילוב הסתכלות בין-תחומית הנערכים במצבי חיים מורכבים עשויים להוביל לתרומה מיטבית ורחבה לשיפור מעמדן של נשים החוות שוליות מרובה.